

MOVAROUNNAHRDAN YETISHIB CHIQQAN BALOG‘AT ILMI OLIMLARI

Askarov Abdurashid Murodjonovich,

O‘zbekiston xalqoro islomshunoslik akademiyasi

Arab tili va adabiyoti al-Azhar kafedrası dotsent, f.f.b.f.d. (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada Movarounnahr hududidan yetishib chiqqan balog‘at (nutq go‘zalligi va badiiy ifoda) ilmi olimlarining ilmiy merosi, ularning Sharq va jahon adabiy-estetik tafakkuri rivojiga qo‘shgan hissasi tahlil qilinadi. Jumladan, balog‘at ilmining asosiy yo‘nalishlari – bayon, ma‘oni va badi‘ ilmlarining shakllanishi hamda taraqqiyoti Movarounnahr allomalari faoliyati misolida yoritiladi. Shuningdek, ushbu olimlarning asarlarida nutq madaniyati, so‘z san‘ati va uslub masalalariga berilgan ilmiy-nazariy qarashlar muhokama qilinadi. Tadqiqot natijasida Movarounnahr olimlarining balog‘at ilmini tizimlashtirish va boyitishdagi muhim o‘rni asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: Movarounnahr, balog‘at ilmi, bayon, ma‘oni, badi‘, nutq madaniyati, badiiy ifoda, Sharq allomalari, adabiy-estetik tafakkur, ilmiy meros.

Abstract. This article analyzes the scholarly legacy of rhetoric (balāgha—eloquence and artistic expression) scholars who emerged from the region of Movarounnahr, as well as their contribution to the development of Eastern and world literary-aesthetic thought. In particular, the formation and evolution of the main branches of rhetoric—bayān, ma‘ānī, and badī‘—are examined through the works and activities of scholars from Movarounnahr. The study also discusses the theoretical views presented in their works on speech culture, the art of expression, and stylistics. The research substantiates the significant role of Movarounnahr scholars in the systematization and enrichment of the science of rhetoric.

Keywords: Movarounnahr, rhetoric (balāgha), bayān, ma‘ānī, badī‘, speech culture, artistic expression, Eastern scholars, literary-aesthetic thought, scholarly heritage.

Аннотация. В данной статье анализируется научное наследие ученых науки риторики (балагат – красота речи и художественное выражение), вышедших из региона Мавераннахр, а также их вклад в развитие восточной и мировой литературно-эстетической мысли. В частности, рассматриваются формирование и развитие основных направлений риторики – баян, ма‘ани и бадии – на примере деятельности ученых Мавераннахра. Также обсуждаются научно-теоретические взгляды, отраженные в их трудах, на культуру речи, искусство слова и вопросы стиля. В результате исследования обосновывается важная роль ученых Мавераннахра в систематизации и развитии науки риторики.

Ключевые слова: Мавераннахр, риторика (балагат), баян, ма‘ани, бадии, культура речи, художественное выражение, восточные ученые, литературно-эстетическая мысль, научное наследие.

Kirish. Arab adabiyotining eng murakkab va nafis sohalaridan biri bo‘lgan balog‘at ilmi (arab. البلاغة – so‘z ustaligi), so‘zni o‘rinli, ta‘sirli va go‘zal qo‘llash san‘ati va ilmini o‘rganadi. Bu soha asosan Qur‘onning beqiyos balog‘atini tushunish va tahlil qilish ehtiyojidan kelib chiqqan. Ushbu fan rivojiga islom olamining turli burchaklaridan, jumladan, Markaziy Osiyodan chiqqan ulug‘ allomalar ham o‘z hissalarini qo‘shgan.

Adabiyotlar tahlili. O‘z davrining yirik mutafakkiri Abu Usmon Amr ibn Bahr al-Jahiz (vaf. 868) balog‘at ilmiga asos solgan dastlabki olimlardan hisoblanadi. Uning “Kitob al-Bayon va at-Tabyin” (arab. كتاب البيان والتبيين – “So‘z ustaligi va tushuntirish kitobi”) asari bu sohadagi asos manbalardan biri bo‘lib, unda nutqning turlari, uning

ta'sirchanligi va go'zalligi masalalari tahlil qilingan. Jahiz asarida odamlar bilan suhbatlashish, nutq madaniyati va so'zning ijtimoiy ta'sirini o'rgangan.

Abdulqohir Jurjoni (vaf. 1078) balog'at ilmini haqiqiy fanga aylantirgan shaxs sifatida e'tirof etiladi. Undan oldin, Balog'at ilmi asosan badiiy san'atlarni (masalan, o'xshatish va majoz) sanab o'tishdan iborat edi. Al-Jurjoni esa o'zining "Daloil al-I'jaz" (arab. دلائل الإعجاز "Qur'onning mo'jiza ekaniga dalillar") va "Asror al-Balag'a" (arab. أسرار البلاغة "Balog'at sirlari") asarlarida mutlaqo yangi nazariyani ilgari surdi. Uning fikricha, gapning balog'ati alohida so'zlarning go'zalligida emas, balki ularning ma'lum bir maqsadda tartiblanishi va o'zaro bog'lanishida, ya'ni nazmida (نظم)dir. Bu nazariya Balog'at ilmi rivojida tub burilish yasadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Sayyid Sharif Jurjoniylarning uslubi quyidagi xususiyatlari bilan ajralib turadi:

- Mantiqiy yondashuv: U balog'at qoidalarini mantiq ilmi asosida tushuntirdi. Bu esa o'quvchiga qoidalarning sabab va oqibatini anglashga yordam berdi.
- Qiyosiy tahlil: U turli olimlarning bir masalaga oid fikrlarini qiyoslab, ularning kuchli va zaif tomonlarini ko'rsatdi.
- Aniqlik va tizimlilik: U murakkab iboralarni soddalashtirib, tartibli bayon etishga harakat qildi.

Tahlillar va natijalar. Markaziy Osiyoning Xorazm diyorida chiqqan buyuk olim Mahmud Zamaxshariyning (vaf. 1144) balog'at ilmiga qo'shgan hissasi beqiyosdir. Uning "al-Kashshof" (arab. الكشاف عن حقائق التنزيل "Qur'on haqiqatlarining kashfiyoti") nomli Qur'on tafsiri o'zining balog'atga oid tahlillari bilan mashhur bo'lgan. Zamaxshariy Qur'onning har bir oyatidagi so'zlar va gaplarning joylashuvini Balog'at ilmi nuqtai nazaridan tahlil qilgan. U oyatdagi so'zlarning joylashuvi, majoziy ma'nolari va go'zal san'atlarni tushuntirib bergan. Uning bu uslubi Balog'at ilmini amaliyotda qo'llashning eng yorqin namunasiga aylangan. Garchi uning tafsiri mo'taziliya aqidasi tufayli ba'zi munozaralarga sabab bo'lgan bo'lsa-da, uning ilmiy ishlari, ayniqsa, balog'at sohasidagi tahlillari ulamolar tomonidan yuqori baholangan va keyingi asrlar allomalari, jumladan, Sakkokiyga ham katta ta'sir ko'rsatgan.

Bundan tashqari, Xorazm shahridan chiqqan Sirojiddin Yusuf Sakkokiy (vaf. 1229) balog'at ilmini tizimlashtirgan va uni uch asosiy bo'limga ajratgan olimdir. Uning "Miftoh al-Ulum" (arab. مفتاح العلوم "Ilmlar kaliti") asari keyingi asrlar uchun asosiy darslikka aylangan. Sakkokiy balog'atni quyidagi uch qismga ajratdi:

- Ilm al-Ma'oni (علم المعاني): gap tuzilishini va ma'nosini o'rganadi.
- Ilm al-Bayon (علم البيان): majoziy iboralar va o'xshatishlarni tahlil qiladi.
- Ilm al-Badi' (علم البديع): so'zga husn beruvchi san'atlarni o'rganadi.

Ushbu tizim bugungi kunga qadar saqlanib kelmoqda va uning asari Balog'at ilmida katta ahamiyatga ega.

Ibn al-Hojib nomi bilan tanilgan, to'liq ismi Ali ibn Muhammad al-Xatib al-Qurayshiy (vafoti 1249) Misr va Damashq davrining buyuk ulamolardan biri bo'lib, arab tili grammatikasi (nahv), morfologiyasi (sarf) va uslubshunosligi (balog'at) bo'yicha o'zining chuqur bilimi bilan mashhur edi. Uning balog'at ilmiga qo'shgan eng muhim hissasi "Mukhtasar al-Miftah" (arab. مختصر المفتاح) nomli ixcham asaridir.

"Mukhtasar al-Miftah" asari Balog'at ilmi tarixida yangi sahifa ochgan Yusuf al-Sakkokiyning "Miftoh al-Ulum" kitobining balog'at qismiga yozilgan qisqartma hisoblanadi. Aslida "Miftoh al-Ulum" ulkan hajmga ega bo'lib, uni o'rganish talabalar uchun qiyinchilik tug'dirardi. Shuning uchun ham Ibn al-Hojib al-Sakkokiyning fikrlarini saralab, ularni oson o'zlashtiriladigan shaklda taqdim etishni maqsad qildi.

Uning bu asari quyidagi xususiyatlari bilan ajralib turadi:

- **Ixchamlik va Liriklik:** Ibn al-Hojib asarni juda ixcham va yod olish uchun qulay qilib yozgan. U asosiy qoidalarni qisqa va aniq jumlar bilan bayon qilgan.

- **Tizimli Tuzilish:** U balog'atning uchta asosiy bo'limi – Ilm al-Ma'oniyy, Ilm al-Bayon va Ilm al-Badi' –ni tartibli ravishda bayon qilgan, bu esa o'quvchiga ushbu fan tizimini oson tushunishga yordam bergan.

- **Manba sifatida Ahamiyati:** "Muxtasar al-Miftah" qisqa va lo'nda bo'lgani sababli tezda keng tarqaldi va madrasalarda asosiy darslikka aylandi. U al-Sakkokiyning "Miftoh al-Ulum" asarining g'oyalarini ommalashtirishga xizmat qilgan.

Garchi Ibn al-Hojibning asari o'zidan oldingi olim Sakkokiyning g'oyalarini tizimlashtirishga qaratilgan bo'lsa-da, u keyingi olimlar uchun muhim asos bo'lib xizmat qildi. Uning qisqartmasi Balog'at ilmi darsliklarining shakliga katta ta'sir ko'rsatdi. Xususan, Jaloliddin Qazviniiy (vafoti 1338) o'zining mashhur "Talkhis al-Miftah" (Miftohning qisqartmasi) asarini Ibn al-Hojibning bu yo'nalishdagi ishi ta'sirida yozgan deb hisoblanadi. Al-Qazviniiy o'zining asarida ba'zi jihatlari bilan Ibn al-Hojibga ergashgan, ammo ba'zi jihatlarni takomillashtirgan.

Shu sababli, Ibn al-Hojibning nomi balog'at ilmining rivojlanishida muhim bosqichlardan biri bo'lib, u o'zidan oldingi murakkab bilimlarni soddalashtirib, keyingi avlodlar uchun osonlashtirgan. Uning asari Balog'at ilmiga oid ko'plab sharhlar va izohlarning paydo bo'lishiga turtki bo'lgan.

Jaloliddin Qazviniiy (vaf. 1338) (arab. جلال الدين القزويني) al-Sakkokiyning "Miftoh al-Ulum" asarining balog'atga oid qismini ixchamlab, "Talkhis al-Miftah" (arab. تلخيص المفتاح – "Miftohning qisqartmasi") nomli yangi darslik yaratdi. Bu asar o'zining qisqaligi va tushunarli uslubi tufayli islom olamidagi madrasalarda asosiy o'quv qo'llanmasiga aylandi. Undan keyin, al-Qazviniiy o'zining "Talkhis"ini sharhlab, "Al-Iyzaḥ" (arab. الإيضاح – "Aniq qilib tushuntirish") asarini yozdi. Al-Qazviniiyning bu ishlari Balog'at ilmini keng ommaga yoyishga yordam bergan.

Sa'diddin Mas'ud ibn Umar al-Taftazoniy (vaf. 1390) (arab. سعد الدين التفتازاني) Balog'at sohasida al-Qazviniyning "Talkhis"iga yozilgan eng mashhur sharh muallifidir. Uning "Al-Mutavval" (arab. المطول - "Kengaytirilgan sharh") asari Balog'at ilmining barcha murakkab jihatlarini chuqur tahlil qilgan. Al-Taftazoniy bu asarda oldingi allomalarning fikrlarini umumlashtirib, mantiqiy asoslar bilan birgalikda taqdim etgan. "Al-Mutavval" asari o'zining mukammalligi va ilmiy chuqurligi tufayli Balog'at ilmida eng yuqori darajadagi manbalardan biri hisoblanadi.

Bu allomalar so'zning nafisligini tushunish, Qur'on balog'atini tadqiq etish va arab adabiyotining go'zalligini anglashga yordam beradigan mustahkam ilmiy asos yaratganlar. Ularning asarlari bugungi kunda ham Balog'at ilmini o'rganish uchun beqiyos manbalar bo'lib xizmat qiladi.

Sayyid Sharif Jurjoniy (vafoti 1413) o'rta asrlarning yetuk islom ulamolaridan biri bo'lib, fiqh, kalom (islom ilohiyoti), mantiq va adabiyot sohalarida chuqur bilimga ega edi. Garchi u balog'at ilmi bo'yicha alohida, mustaqil asar yozmagan bo'lsa-da, bu ilmga oid yirik manbalarga yozgan sharhlari bilan katta shuhrat qozondi. Uning bu sohadagi eng muhim ishlari Jaloliddin Qazviniyning "Talxis al-Miftoh" asariga yozgan hoshiyalaridir.

Balog'at ilmi o'zining tizimli shaklini Sakkokiyning "Miftoh al-Ulum" asari orqali topgan edi. Keyinchalik Jaloliddin Qazviniy bu asarning balog'atga oid qismini ixchamlashtirib, "Talkhis al-Miftoh" (qisqartma)ni tuzdi. Bu qisqartma tez orada eng mashhur balog'at darsligiga aylandi.

Sayyid Sharif Jurjoniyning bu sohaga qo'shgan hissasi aynan "Talxis al-Miftoh"ni mukammal tahlil qilib, unga "Hoshiya" (izohlar) yozishdan iborat bo'ldi. U bu hoshiyalarida oldingi olimlarning fikrlarini chuqur o'rgandi, ularning tortishuvli joylarini tushuntirdi va o'zining mantiqiy xulosalarini bayon qildi. Uning bu izohlari sababli "Talxis al-Miftoh" o'quvchilar uchun yanada tushunarli bo'lib, murakkab masalalar yechimini topdi.

Sayyid Sharif Jurjoniy balog'at ilmini alohida tadqiqot obyekti sifatida o'rganishdan ko'ra, uni boshqa ilmlar bilan bog'lagan holda tahlil qildi. Uning ishlari, asosan, tafsir, fiqh va kalom ilmlarida arab tilining balog'iy xususiyatlarini chuqurroq anglashga xizmat qiladi. U yozgan hoshiyalar, sharhlar va izohlar asrlar davomida islom madrasalarida asosiy darsliklardan bo'lib keldi. Uning "Hoshiya al-Talxis" asari bu ilmni o'rganayotgan talabalar uchun bebaho qo'llanma vazifasini o'tadi.

Sayyid Sharif Jurjoniy balog'at ilmini o'zining mantiqiy tahlillari va sharhlari orqali yangi bosqichga olib chiqdi. Uning ishlari ushbu ilmni yanada o'rganilishi, tushunilishi va o'qitilishida muhim o'rin tutadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, nafaqat boshqa diyorlar, balki, Markaziy Osiyo madaniyat, sivilizatsiya va ilm-faning oltin beshiklaridan biri bo'lgan. Bu o'lkadan chiqqan Zamaxshariy, Sakkokiy, Taftazoniy kabi olimlar nafaqat o'z davrida, balki butun

islom olamida balogʻat ilmini rivojlantirishga bebaho hissa qoʻshishgan. Ular bu nafis sanʼatni tizimlashtirib, uni mustaqil bir ilm sifatida shakllantirishga kata hissa qoʻshganlar. Ularning asarlari bugungi kunga qadar islom maktablarida oʻrganilib kelinmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. سعد الدين التفتازاني. الشرح المطول لتلخيص المفتاح. - بيروت: دار الكتب العلمية، 2013. - 792 ص.
2. سعد الدين التفتازاني. مختصر المعاني شرح كتاب تلخيص المفتاح. - اسطنبول: دار الشفاء، 2017. - 704 ص.
3. سعد الدين التفتازاني. شرح مفتاح العلوم. - دمشق: دار تقوى الشام، 2020. - 793 ص.
4. ابن تغري بردي. المنهل الصافي والمستوفي بعد الوافي. - ج. 11. - القاهرة: دار كتب، 2005. - 356 ص.
5. ابن حجر العسقلاني. إنباء الغمر بأبناء العمر. - ج. 2. - مصر: المجلس الأعلى للشؤون الإسلامية، 1998. - 582 ص.
6. ابن حجر. إنباء الغمر بأبناء العمر. - ج. 1. - مصر: المجلس الأعلى للشؤون الإسلامية، 1998. - 502 ص.
7. ابن خلدون. تاريخ ابن خلدون. - ليوان، 2008. - ج. 3. - ص. 1101.
8. ابن عيسى بن عبد الله الرماني. النكت في إعجاز القرآن. - مصر: دار المعارف، 1976. - 384 ص.
9. ابن الحاجب. فوائد مختصر الأصول. - ج. 1. - بيروت، 2015. - 475 ص.
10. ابن المثنى البصري. مجاز القرآن \ بتحقيق محمد فؤاد سركين. - القاهرة: الطبعة، 1381 هـ. الجزء الثاني. - 452 ص.
11. ابن بحر الجاحظ. كتاب البيان والتبيين. - مكتبة النور، 2006. - 444 ص.
12. ابن رشيق القيرواني. العمدة في صناعة الشعر ونقده وعيوبه. - القاهرة: المكتبة الخانجي، 2000. - 1509 ص.
13. ابن حجر العسقلاني. إنباء الغمر بأبناء العمر. - ج. 2. - مصر، 1998. - 377 ص.
14. ابن حجر العسقلاني. الدرر الكامنة. - ج. 4. - حيدر آباد: دائرة المعارف العثمانية، 1993. - 505 ص.
15. ابن وهب. البرهان في وجوه البيان. - مصر: مكتبة الشباب، 2017. - 419 ص.
16. أبو الفلاح. شذرات الذهب في أخبار من ذهب. - ج. 8. - بيروت، 1997. - 655 ص.
17. أبو العباس عبد الله ابن المعتز. كتاب البديع \ شرحه وحققه عرفان مطرجي. - بيروت: مؤسسة الكتب الثقافية، 2012. - 110 ص.
18. أبو نصر الفراءي. كتاب في المنطق. الخطابة \ تحقيق وتأليف د. محمد سليم سالم. - مصر: مطبعة دار الكتب، 1976. - 903 ص.
19. أبو يعقوب السكاكي. مفتاح العلوم \ تحقيق د. عبد الحميد الهنداوي؛ علي جارم و مصطفى أمين. البلاغة الواضحة. البيام-المعاني-البديع. - القاهرة، 1999. - 539 ص.
20. احسن عباس. تعريخ النقد الاديب عند العرب. بيروت: دار العلمية، 1984. - ص. 28.
21. Muqaddima. Ibn Xaldun al-Hadramiy. 3-jild. - Bayrut, 1957.
22. Ad-duraru-l-kamina fi aʼyani-l-miati-s-samina. Ahmad ibn Ali ibn Muhammad ibn Hajar al-Asqaloni. 5-jild. - Haydarobod, 1983.
23. Kashfu-z-zunuz an asamili kutub va-l-funun. Mustafu ibn Abdulloh Hoji Xalifa. 1-jild. - Damashq, 1994.